

УДК 371(477)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–103–118

В. М. Пугач

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

**Видатні постаті Ніжинської вищої школи
в контексті історії української етнолінгвістики**

Статтю присвячено трьом видатним постатям історії української культури XIX – початку XX ст. Це Олексій Павловський – автор першої в історії української мови наукової граматики (1818 р.); Пилип Морачевський – автор першого перекладу Євангелія українською мовою (1859–1864 рр.); Федір (Хведір) Вовк – автор першої ґрунтовної етнокультурної монографії про український народ у європейському контексті (1918 р.). Їх поєднує подвижницький, жертвний труд в ім'я майбутнього українського народу та причетність до Ніжинської вищої школи. Саме їхні візії України, розуміння світового контексту української культури зумовили їхній громадянський вибір. Науковий та творчий доробок вихованців та наставників Ніжинської вищої школи переростає межі філологічного краєзнавства. У статті задекларовано тезу щодо актуальності Ніжинської етнолінгвістичної наукової школи в контексті історії української етнолінгвістики.

Ключові слова: *етнолінгвістика, етнолінгвістична наукова школа, перша українська друкована граматика, перший переклад Святого Письма, перша монографія про український етнос, Ніжинська вища школа, Федір Вовк, Пилип Морачевський, Олексій Павловський.*

Олексій Павловський – автор першої в українському мовознавстві друкованої граматики живої української мови (1818 р.): «Саме праця О. Павловського вважається першою науковою граматикою нашої мови, бо в ній системно аналізується фонетична, граматична й частково лексична та фразеологічна будова народної української мови, на базі якої вже тоді активно розвивалася сучасна літературна форма» [5]. Дослідження граматики О. Павловського, якій 2023 р. минає 205 років від часу видрукування, привертало увагу багатьох мовознавців (Б. Галаса, І. Горецького, Й. Дзєндзелівського, В. Задорожного, В. Лучика, В. Мушчинської, В. Німчука, І. Огієнка, Ю. Шевельова та ін.).

Олексій Павловський, високоосвічений вихованець Києво-Могилянської академії, далі випускник Петербурзької вчительської семінарії (1793 р.), викладав у Ніжинській гімназії після видання граматики [2].

В. Німчук вважає початковий новоукраїнський етап формування українського правопису найскладнішим із-поміж давньоукраїнського та староукраїнського, оскільки «етнічна культура українців, у тому числі й нова українська літературна мова, формувалася в умовах бездержавності українського народу та перебування його під владою кількох чужих держав; ...до того ж у царській Росії, до складу якої входило більше 2/3 українських земель, українську мову офіційно трактували як діалект російської» [6]. У Києво-Могилянській академії, де навчався О. Павловський упродовж 1779–1789 рр., від 1784 р. суворо заборонялося читати лекції «сільським діалектом», тобто українською мовою, що суттєво звужувало сферу її функціонування [10].

Історія видання граматики О. Павловського в умовах імперських заборон була промовисто свавільною в Російській імперії. Як повідомляє сам автор, він укладав граматику протягом 1793–1797 рр. Російська академія 1805 р. відмовила у виданні, повідомивши, що дозволяє публікації лише «вітчизняною мовою», тобто російською. Усе ж граматика О. Павловського була надрукована 1818 р., що стало одним із українебагатьох наукових видань новоукраїнською мовою періоду від «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. і до «Кобзаря» Т. Шевченка [6]. (Правопис у цитованих джерелах збережено. – В. Пугач).

Ключовий принцип формування всіх українських граматики – від витоків у О. Павловського та аж до початку ХХ ст. – Ю. Шевельов визначає як романтичний: «Романтична настанова виявляється в піднесенні народної мови з підкресленням її особливостей, у намаганні виявити в мові «дух народу», незмінний протягом усього життя народного, в бажанні відсіяти справді народне від тепер зневажаного книжного, «природне» від «штучного», своєрідно-національне від позиченого й міжнародного» [11].

Граматика О. Павловського є джерелом знань про Україну, відображає ментальні риси українців через специфічні риси рідної мови, пильно спостережені автором. Саме вони роблять граматику романтичною в сенсі, визначеному Ю. Шевельовим [9].

Граматику О. Павловського можна розглядати й як кордоцентричну. Автор почувається своїм серед них – *милих мені співвітчизників («соотчичей»), цих від одного зі мною пагона моїх братів* [7]. Він контроверсійно розмірковує про долю української мови, називаючи її, з одного боку, *слабкою тінню зниклого говору, ні мертвою ні живою мовою та пам'яткою*, протиставляючи *малоросійський говір* російській мові – *всеобщему нашему языку* [7]. Із іншого боку, О. Павловський визначає українську мову як *говір, що є майже справжньою мовою*, стверджуючи, що українська мова є функціона-

льною в усіх життєвих ситуаціях, різних стилях комунікування: нею легко... зображати пристрасі, приємно жартувати. Автор закликає до активного наукового впорядкування мови, унормування, очищення, підтримування та надання їй перспектив. Пізнання менталітету народу можливе, на думку О. Павловського, лише через вивчення його мови, культури та історії: *Найдетальніше пізнання... обрядів, звичаїв кожного народу робиться через його мову; мовлення (слово, мова) є чудовим даром...; не зберігати говорів – значить невдячно руйнувати стежу, що веде наш розум до досягнення цього поняття; хто ж нам покаже істинну сутність наших предків у минувшині, якщо ми не збережемо справжнього способу їхніх думок та мови?* [7].

З метою цілісної характеристики ментальної картини світу українців О. Павловський застосовує різні форми дискурсу у своєму науковому комунікуванні:

1. Авторський наратив у передмовах («Вмѣсто предисловія», «О сочинении и о стихотворствѣ Малороссійскомѣ»; у післямові «Общія замѣчанія» як спосіб ментальної характеристики українців: *Я знайшов у них дещо приємно-меланхолійне, що різнить їх, може, від усіх інших мешканців земної кулі; вони допитливі, гострі, схильні до музики та співу; привітні, мають відчуття справедливості, природжену здібність до наук; працюють тихо, але надійно; щирі, охайні, помірковані; визначає амбівалентне поєднання помисливості з веселістю духу; українські пісні мелодійні й ніжні; вірші й пісні мають безліч сюжетів, які є дуже природними та щирими* [7].

2. Власне текст укладеної граматики як спосіб опису специфічних фонетичних, графічних, лексико-семантичних, дериватологічних, граматичних рис української мови – «нарѣчія», «которое составляет почти настоящій языкъ»: специфіка вимови звуків [г] і [ґ], [дз], [дж], специфіку засвоєння звука [th] (графема ѣ) у грецизмах тощо; функціонування кличного відмінка іменників (ілюструючи уживаними в Україні парадигмами гоноративів *пане, пані, пани, панове*); широка парадигма народнорозмовних форм експресивів на позначення міри вияву ознаки прикметників (*изъ сына мотѳрный; дужый, дужійшый, найдужый, изъ бѳсового сына дужый; здоровѳнный; дужѳнный; вражѳнный; чортѳнный* тощо); яскраві та багаті ряди де-мінутивів – іменників та прикметників; автор наводить приклади роз-логих дериватологічних типів українських демінутивів на фоні їхньої обмеженої продуктивності в російській мові: *сѳнечко, сѳнечечко; кусѳчокъ, кусѳчечокъ, кусѳчечокъ; малѳнькій, малѳсенькій, малѳсесенькій;*

мацюпенській, мацюпесенькій, мацюпесесенькій, мацюпéнЪчкій, мацюпéсенЪчкій, мацюпéсе-сенЪчкій [7].

Автор граматики, зокрема, описує узвичаєні синтаксичні способи компенсування дієприкметників у розмовному мовленні, парадигма яких, на його думку, в українській мові цілковито відсутня: *Подáй, паньчү! мыні тую свічку, що на столі стоить; Тьмушь я нечүвь теі казані, що вь цёркві дякъ читáвь* [7].

3. Українсько-російський словник як спосіб опису багатства української контрастивної розмовно-побутової лексики (розділ «Краткій малоросійській словарь»): *Бáтько, тáто, панотéць* – рос. *отець*. *Шкодá!* – рос. *жаль!* *Цегéльныкъ* – рос. *кирпичный мастеръ*. *Сторчакá* – рос. *стремголовъ, головою внизъ*; зокрема безеквівалентної етнографічної лексики: *Пампүшка* – рос. *пухлый грЪчневый хлЪбець*. *Потáпці* – рос. *хлЪбъ искрошенный вь воду вмЪсто сухарей, съ солью*. *Сластіоны* – рос. *пышки*. *Шулыкү* – рос. *галушки съ макомъ и съ медом* [7].

Серед загальноживаної лексики словника в розділі «Слова принадлежащія къ Натуральной Исторіи» вирізняється група українських колоритних вернакулярних назв рослин (62 зі 149 назв): *Жеруха* – рос. *кресь-салатъ*. *ЗáЪчий холодóкъ* – рос. *спаржа, перека-ти-поле*. *Глы́ва* – рос. *баргомота*. *Дүля* – рос. *квитъ, армудъ*. *Шовкóвыця* – рос. *шелковичное дерево*. *Шовкүнь* – рос. *безплодное шелковичное дерево* [7].

4. Словник «Имена даемья при крещеніи» як спосіб окреслення словотвірного розмаїття та варіативності адаптованих народним мовленням антропонімів-демінітивів: *Ві́ддя, Овд́юшка, Евд́оха* – рос. *Евдокія*. *Га́па, Га́пка, Гапүся* – рос. *Агавія*. *Грыцькò, Гры́цыкъ, Грыць* – рос. *Григорій*. *Левкò, Левүсь* – рос. *Левъ* [7].

5. Словник колоритних українських ідіом та паремій розділу «Фразы, и пословицы Малоросійскія»: *Москаля везты* – рос. *обманывать; мұтыть (ворочаетъ) якъ у селі Москаль; якъ у грéблі бисъ*. *Відно зь záду що Пархүмъ* – рос. *видно сову по полету*. *Говоры клыме, нехай твоя негине* – рос. *екъ разговорился*. *Объ мыкóлі да й нікóлы* – рос. *послЪ дожжика вь четвергъ* [7].

6. Стилiзованi рiзножанровi уривки творiв – вiд окремих фраз розмовного стилю, побутового дiалогу селян, тексту народної пiснi («Гóмiнь, гóмiнь по дубрóвi») до вiршованого твору «Вакула Чмир». Серед прикладiв текстiв рiзних стилiв О. Павловський розмiщує змодельований наратив у формi оповiдi вiд першої особи молодого українця, якого, напевно, можна iдентифiкувати з автором. Темою «Отрывка изъ исторiи нЪкотораго Малороссiянина» є подорож до

Санкт-Петербурга по кар'єру, багатство та неминучі розчарування – *дакъ мовъ тобі не той світъ... Петембурхъ* – через нездатність асимілюватися попри ключову ментальну настанову батька під час прощання з сином-мандрівником – триматися вже натуралізованого свого високого покровителя-земляка й покійно служити йому.

Як приклад розмовного стилю, що відображає ментальність селян-українців, О. Павловський наводить побутовий діалог із традиційними українськими етикетними виразами суб'єктивної модальності, що засвідчують щирі та доброзичливі взаємини в громаді:

– *Магайбу вамъ! – Здоровъ, здоровъ Левченку! – Гайгаай бра-тіку мій! – Та позычте будьте ласковы сокіры. – Спасыбі вамъ! Прощайте!* [7].

Поєднанням різних видів лінгвістичного опису в граматиці (авторський наратив, текст граматики, українсько-російський словник контрастивної розмовно-побутової лексики та безеквівалентної етнографічної лексики, словник засвоєних українською мовою чужомовних антропонімів, словник ідіом та паремій, функціонування лексем у різножанрових творах) О. Павловський зображує цілісну етномовну картину світу українського народу.

Його кордоцентрична граMATика вибудована на етнолінгвістичних засадах, є джерелом знань про Україну, засвідчує самотність української мови та її лінгвістичний потенціал, декларує активну громадянську позицію автора, що заклав ментальні та філософські основи формування українського мовознавства [9].

Українські електронні енциклопедичні видання позиціонують Пилипа Морачевського насамперед як поета-романтика, педагога, філолога й лише далі – як перекладача родом із Чернігівщини (з сім'ї небагатого шляхтича), випускника Харківського університету, що викладав математику, логіку, словесність та працював інспектором у навчальних закладах Сум, Луцька, Кам'янця-Подільського; протягом 1849–1859 рр. він інспектор Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька.

П. Морачевський як адепт Т. Шевченка є автором поетичних, прозових творів, зокрема українською мовою, найзначнішим із яких літературознавці називають пафосну поему-епопею «Чумаки, або Україна з 1768 року». У 40-х рр. XIX ст. він укладав «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию» (нині втрачений). Саме ці витоки українського культурного дискурсу, зумовлені впливом Т. Шевченка, народницько-просвітницькими традиціями початку 60-х рр. XIX ст. серед української еліти, трансформувалися в ключову працю всього його життя: у 60-х роках XIX ст. він переклав україн-

ською мовою чотири Євангелія, канонізовані християнською церквою – Євангеліє від Матвія; Євангеліє від Марка; Євангеліє від Луки; Євангеліє від Івана.

Дослідниками перекладів П. Морачевського були Олена Пчілка, М. Комаров (М. Уманець), Т. Мороз, В. Німчук, Г. Арполенко, Г. Самойленко, Т. Котенко на ін.

Через 350 років після Мартіна Лютера, який у 1517 р., відомому у світі як початок процесу Реформації, коли він видрукував 95 релігійних тез, переклавши Біблію німецькою мовою, цей подвиг в ім'я православних українців учинив Пилип Морачевський. Російська академія наук визнала переклад Пилипа Морачевського найкращим серед видань слов'янськими мовами, проте жоден рядок не вийшов друком за життя автора. Хроніка гуманітарних утрат національної культури в Російській імперії нараховує протягом XVIII – початку XX ст. понад 200 заборон та утисків української мови – від заборон букваря, молитов до культурно-освітньої діяльності українською.

Наростала хвиля національно-духовного піднесення, зумовлена очікуванням скасування кріпацтва в Україні. Патріотично налаштована українська інтелігенція першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову, культуру.

На межі 50–60-х рр. XIX ст. розпочався масовий культурно-просвітницький рух товариства «Громада» (М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, Ф. Вовк). Осередками українства стали Київ, Харків, Петербург. Тривала культурно-просвітницька робота, виходили друком українські альманахи, журнали («Хата», «Основа»). До зростання національної самосвідомості спричинився й польський визвольний рух, що переріс у польське визвольне повстання 1863–1864 рр. Усе це стало чинниками самоусвідомлення та самоідентифікації українців у межах Російської імперії та у світі.

Пилип Морачевський офіційно не був учасником громадівського руху, проте він, інспектор Ніжинського ліцею, віднайшов спосіб самоідентифікувати українців шляхом доправлення до них рідною мовою Святого Письма, що декларувало формування української ідентичності, уписаної у світовий контекст.

У своєму листі до академіка РАН І. Срезневського П. Морачевський усвідомлює ключову роль глибинного впливу Святого Письма рідною мовою на кожного українця та виявляє високу громадянську мужність своїми міркуваннями: *«Чому ми не можемо мати Євангеліє своєю мовою...? ...Але яку б дію на душу народу справило Євангеліє*

рідною мовою, цілковито зрозумілою та ясною й для кожного неписьменного, мовою, із якою зріднилися, зрослися й, так би мовити, злилися з її плоттю та кров'ю всі його поняття, ідеї, думки, враження!» [4].

Мовні особливості перекладу Євангелія українською мовою, виконаного П. Морачевським, уражають глибинною народністю. На лексико-семантичному рівні спостерігаємо надзвичайно продуктивне поширення загальноновживаної української лексики: *Лопата в руці у Нього, і Він **прибере** тік Свій і збере пшеницю Свою в засіки, а полову **спалить** огнем невагасимим* [12, гл. 3: 12]. *Миристь **хутко** з супротивником своїм, поки ти в дорозі з ним, щоб супротивник не віддав тебе судді, а суддя не віддав тебе слугі, і не **засадили б** тебе в **темницю*** [12, гл. 5: 25].

Народнорозмовні лексеми в перекладі П. Морачевського часто набувають конотативного значення, засобами вираження якого є семантика та демінутивні суфікси: *Ради сего кажу вам: **не журіть-ся** душою вашою, що вам їсти й що пити, а ні тілом вашим,..* [12, гл. 6: 25]. *І що ж ти бачиш **скіпочку** в оці твого брата, а поліна, що у твоїм оці, не чуєш?* [12, гл. 7: 3]; *не кидайте перлів ваших перед свині, щоб **не потоптали** їх ногами своїми і, обернувшись, **не порвали** й вас* [12, гл. 7: 25].

Для перекладу властива образність, глибинна народна метафоричність: *І тільки Ісус, охрестившись, вийшов з води, і ось **одкрилися над Ним небеса**...* [12, гл. 3: 16]. *А Іосиф, чоловік її, – **душа праведна**...* [12, гл. 1: 19]. *Тоді взяв Його диявол у святий город і постановив **на крилі церковнім*** [12, гл. 4: 5]; *... І **розсиплються вівці** стада* [12, гл. 26: 3]; *...Коли **правда** ваша не **переважить** ...* [12, гл. 5: 20]; *Бо **затверділо серце** людей сих...* [12, гл. 13: 15]; *А **серцем вовки хижі*** [12, гл. 7: 15].

Добір лексем у П. Морачевського позбавлений авторської оціночної штучності та архаїзації: *прийшли в Іерусалим волхви **від схід-сонця**...* [12, гл. 2: 1]. Перекладач усіяко уникає вживання книжної лексики: ***бо з тебе вийде** воевода* [12, гл. 2: 6]; *Знов взяв Його диявол на **дуже високу** гору* [12, гл. 4: 8].

У тексті майже послідовно вжито синтетичні форми майбутнього недоконаного часу, що є особливістю української мови, властиві розмовному мовленню: *І каже їм: чашу Мою **питимете** й хрещенням, яким Я хрещуся, **хреститиметесь*** [12, гл. 20: 23]. *Блаженні ви, коли вас **ганьбуватимуть** і **знатимуть** та **ропускатимуть** про вас усяку лиху славу неправдиво Мене ради* [12, гл. 5: 11]; *Бо коли ви **прощатимете** людям провини їх* [12, гл. 6: 14]; *Слухом*

слухатимете й не зрозумієте, і дивлячись **бачитимете** й не побачите [12, гл. 13: 14]; *Так не журіться ж, кажучи, що їстимем? або що питимем? або у віщо одягнемось?* [12, гл. 6: 31]; *Бо завтра само про своє журитиметься* [12, гл. 6: 34].

П. Морачевський надає перевагу вживанню предикативних форм на -но, -то з метою позначення безособової дії, що за самою їхньою природою є втіленням дії не залежних від людської волі сил у дискурсі всесильності та могутності Бога: *Вони взяли гроші й зробили, як їх навчено* [12, гл. 28: 15]; *Первосвященики ж, узявши срібники, сказали: не дозволено класти їх у скарбницю храма, бо то ціна крові* [12, гл. 26: 6]; *Ви знаєте, що через два дні буде Пасха, і Сина Чоловічеського видано буде на розняття* [12, гл. 26: 2]. Часто такі форми мають розмовну семантику, що сприяє зближенню асоціативних картин повсякденного селянського побуту та біблійних сцен: *ось обід мій я наготовив: телята мої і що вигодовано, заколото, і все готово; приходьте на весілля* [12, гл. 22: 4]; *А у вас і волосся на голові усе полічено* [12, гл. 10: 30].

Іншою ознакою народного мовлення є вживання присвійних відантропонімних прикметників у субстантивно-ад'єктивних словосполученнях як альтернативу книжним субстантивно-субстантивним: *І був там до смерти Иродової* [12, гл. 2: 15]; *А як прийшов Ісус до господи Петрової...* [12, гл. 8: 14]; *У день же родин Иродових дочка Иродядина танцювала перед гістьми й догодила Иродові* [12, гл. 14: 6]; *І порадившись, купили за них землю ганчареву* [12, гл. 27: 7].

Передавання активних дієприкметників теперішнього часу, продуктивних у церковнослов'янській мові, відбувається згідно з законами української мови, де функціонування цих форм є вкрай обмеженим: *А коли ви любите тих, що вас люблять...* [12, гл. 6: 46].

У словосполученнях є вживаними питомі українські форми придієслівного керування замість книжних: *то прийшли в Іерусалим волхви від схід-сонця* [12, гл. 2: 1]; *А хто вб'є, на того буде суд* [12, гл. 5: 21]; *Не кидайте перлів ваших перед свині* [12, гл. 7: 6]; *І кажуть: біса має* [12, гл. 11: 18]; *Чим би ти користувався від Мене* [12, гл. 15: 5]; *але горе тому чоловікові, через кого Сина Чоловічеського видано буде* [12, гл. 26: 24].

Уживання обставин, виражених дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами, відтворює динамічність розвитку подій, надає форми народної оповіді: *отсе все я дам Тобі, коли при-павши поклонися мені* [12, гл. 4: 9]; *І кинувши срібники в храмі, вийшов і пійшов та й удавився* [12, гл. 27: 5]; *Перво-священики ж, узявши срібники, сказали...* [12, гл. 27: 6].

Уживаними є складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами зі сполучниками *як, бо*, властивими для наративного стилю народних казок, легенд тощо: *А як тільки він се надумає, ось Ангел Господень явивсь йому у сні...* [12, гл. 1: 20]. *Друге ж упало на каменистім місці, де небагато було землі, й зараз зійшло, бо не глибоко було в землі* [12, гл. 13: 5]. *А як настав вечір, привели до Нього багато біснуватих...* [12, гл. 8: 16].

Активне вживання сполучного слова *що* в складнопідрядних реченнях із підрядними означальними частинами є специфічною ознакою українського синтаксису: *І, покинувши Назарет, прийшов і поселився у Капернаумі, що при морі, у краях Завулонових і Нефоалимових* [12, гл. 4: 13]; *Вузькі бо ворота й тісна дорога, що веде до життя, і мало таких, що її знаходять* [12, гл. 7: 14]; *А народ, бачивши се, дивувався й славив Бога, що дав таку силу людям* [12, гл. 9: 8].

Переклад П. Морачевського засвідчує послідовне відображення закономірностей української живої народної мови на лексико-семантичному, граматичному, стилістичному рівні та існування сформованого ідіостилу автора як видатного перекладача. Словесні образи, відтворені засобами мовної структури в сукупності, здатні викликати у свідомості адресантів певний ланцюг питомих асоціацій, формують дискурс української національної культури [8].

На час завершення праці П. Морачевського українська лексикографія ще не мала значних перекладних друкованих російсько-українських словників. Джерела багатой української мови П. Морачевського глибоко народні. Проте лише 1905 р. імперська влада дозволила публікацію українського перекладу Святого Письма П. Морачевського. Уперше він надрукований 1906 р., далі 1914 і 1917 рр. Євангеліє в перекладах П. Морачевського було видрукуване в Канаді (1948 р.) та США (1966 р.), ним і досі послуговуються під час богослужінь. 1936 р. Святий синод Православної Церкви Польщі видав Євангеліє в тій же редакції як Велике на престольне. Переклад на-був своєї цілісності й етапної завершеності як утілення надзвичайно вагомого дискурсивного тексту української національної культури.

Переклади П. Морачевського за критерієм народності, майстерного відтворення української автентичності, реалізованого прагнення самоідентифікуватися у своєму щирому зверненні до Бога не поступаються сучасним перекладам Біблії. І нині, через понад 150 років, перша українська інтерпретація Святого Письма вражає своєю глибинною народністю, питомістю, є ключовим джерелом самоідентифікації українців у світі.

Цьогоріч у березні минуло 175 років від дня народження Федора (Хведора) Кіндратовича Вовка – українського етнографа, антрополога, археолога, етнолінгвіста, громадського діяча. Його батько був учителем у місцевого пана на Полтавщині. Прагнучи кращої освіти для дітей, родина переїздить до Ніжина. Тут Ф. Вовк закінчив Ніжинську гімназію Юридичного ліцею (1861–1864). Далі тривали роки навчання в Новоросійському університеті в Одесі, у Київському університеті святого Володимира (закінчив у 1871 р.); активної участі в діяльності Київської Громади, що відіграла значну роль в українському національно-визвольному русі. Разом з М. Драгомановим, В. Антоновичем, Т. Рильським, П. Чубинським, П. Житецьким Ф. Вовк брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874–1876 рр. багато сил віддавав роботі в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства як його засновник і активний учасник. У 1874 р. він виступив на III Археологічному з'їзді з повідомленням про український орнамент. «Це була перша українська мистецтвознавча праця в цій галузі» [3]. Унаслідок офіційних переслідувань українофілів за антиукраїнським Емським указом 1876 р. через заборону видання літератури, зокрема наукової, українською мовою Ф. Вовк змушений 1879 р. емігрувати з Російської імперії до Європи на довгих 26 років. Він досліджував етнографічні матеріали в Європі, із 1887 р. замешкав у Парижі, де студіював антропологію, порівняльну етнографію й археологію. Закінчив Сорбоннський університет, де після успішного захисту дисертації здобув ступінь доктора природничих наук, від 1905 – доцент антропології Петербурзького університету. Водночас провадив сам або готував експедиції на українські землі, збираючи вагомий антропологічний та етнографічний матеріал; автор понад 200 наукових робіт, якими здобув світове визнання.

Наукову спадщину Федора Вовка досліджували Н. Осипчук, О. Таран, Р. Конта, Ю. Іванченко, О. Астаф'єв та ін. Вершинна праця науковця – «Українский народъ въ его прошломъ и настоящемъ» (1916), перевидання 1995 р. має назву «Студії з української етнографії та антропології».

Ключова теза наукового доробку Федора Вовка така: українці є окремим народом, окремим антропологічним типом з оригінальними етнокультурними особливостями. Щонайретельніше він простежує антропологічні, етнографічні ознаки українців, фіксує давні витоки української культури, виявляючи її самобутність та цілісність на українських теренах – від Закарпаття, Галичини до Харківщини, Курщини; від Волині до Кубані, Причорномор'я.

Програма його досліджень послідовна, глибоко наукова: «...Для характеристики побутового життя українського народу ми повинні розглянути його способи здобування сировини, техніку, його їжу, житло, домашню обстановку та одягу, вірування, звичаї та обряди, громадські та правні розуміння і, нарешті, народні знання, оскільки вони справді народні»; «під впливом різних факторів – раси, зокільного оточення, традиції та, нарешті, культури – кожний народ творить ці речі та ці явища (побутових речей, психічних та соціальних явищ) по-своєму, і оригінальність цієї творчості тим більша, чим сам народ цільніший як расова та громадська група» [1, с. 39].

Автор системно й ґрунтовно аналізує предмети та процеси матеріальної та духовної культури українців, виконуючи їхній етнографічний опис та глибоко досліджуючи витоки споконвічних питомих занять, знярядь побуту, звичаїв тощо, наприклад: зняряддя полювання: *вабик, склепці, сільця*; зняряддя рибальства: *чокуша, кармак, хватка, підсака, пструг, ятір, котець, гард*; побут чабанів у горах, вівчарство: *ватаг, скалуш, маржина, кошара, гирлига, чабанська гарба, кулеша*, зокрема дериватологічні ряди: *ватерник, ватрище, ватра*.

Ретельно вивчаючи українську лексику ремесел, Ф. Вовк доходить логічних припущень щодо її самобутніх витоків та зіставляє з російською й південнослов'янською лексикою, досліджуючи впливи на користь останньої.

Ф. Вовк, зокрема, наводить українські назви глиняного посуду: *макітра, борщівник, кашник, банька, глек, гладишка, ринка, курушка, каганець, свиставка*. На його думку, витоки «гончарного мистецтва» в Україні, форми та барви гончарних виробів свідчать про можливість іранських впливів зі сходу та грецьких придунайських – з півдня та заходу [1, с. 64–65].

Традиційній теслярській лексиці властива спорідненість на всій території України та мотивованість південно- та західноєвропейськими впливами: «з незначними відмінами, та сама на Лівобережжі, що й на Правобережжі й на галицькій Україні, не виключаючи навіть Карпатського Підгір'я; термінологія ця виявляє певну подібність до термінології південних та західних слав'ян і разом із тим помітно відрізняється від великоруської»: *сокира, барда, топорець, топір, чи бардаш, теслиця, чи тесличка* тощо [1, с. 68].

Лексика українського стельмаства, на думку Ф. Вовка, переважно є питоною: «традиція самостійного старовинного ремесла затрималась у дуже значній мірі, як у праці над возом, так і в номенклатурі сорочка восьми відомих нам його головніших частин; в цій номенклатурі,

крім слів, що стосуються переважно до залізних частин, як *рихва*, *линва*, *нют*, *урвант*, *букса*, *стельвага та люшня*, – решта назв чисто українські» [1, с. 68].

Українська термінологія бондарства «дуже старовинна, але вона має дуже мало спільного з великоруською. За винятком кількох виробів, що їх назви однакові для обох мов, як, наприклад. *відро*, *бочка*, *обруч* тощо, всі інші вироби українці звать зовсім инакше, як, напр., *барило*, *палія*, *діжа*, *діжка*, *жлукто*, *зрізок*, *коновка*, *мазниця*, *ряжка*, *цебер* тощо. Серед цих назв, явна річ, є й кілька чужих слів» [1, с. 69].

Як зауважує дослідник, ключовими концептами для українців завжди були *житло*, *хата*, *двір* [1, с. 117].

Усебічно досліджуючи зовнішні впливи на питому українську культуру, Ф. Вовк виявляє її амбівалентність, доходячи логічного висновку: «Через своє географічне положення Україна була відчинена для сили найрізноманітніших впливів: південних, східних, західних і, безперечно, найменше, – північних. Все це змішалось до купи, асимілювалось, набрало місцевого забарвлення та місцевого національного характеру» [1, с. 58–59].

Завдяки працям Ф. Вовка з порівняльної етнографії українська етнографічна й археологічна наука наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття сягнули одного рівня з європейськими народознавчими дисциплінами. Він репрезентував самобутність українського етносу крізь призму його самобутньої культури та в жорстко цензурованих умовах Російської імперії зумів відтворити цілісну ментальну картину світу українців.

Усі три згадані історичні постаті науковців та дослідників української культури поєднує їхній вагомий вклад у розвиток української етнологістики. Вони стали популяризаторами українського культурного коду шляхом глибокого дослідження української ідентичності.

Надалі, майже протягом усього ХХ ст. – по втраті державності України у 20-х рр. ХХ ст. й аж до 1991 року, – у суспільстві тривало глибоке забуття історичної, культурної ментальної пам'яті. Федора Вовка тоталітарний режим оголосив націоналістом, про Пилипа Морачевського заборонено було згадувати через проголошений у радянській імперії масовий атеїзм. Науковий подвиг творця першої оригінальної друкованої української граматики Олексія Павловського також замовчувався, оскільки курс тоталітарної держави був спрямований на росіянізацію українського суспільства.

Слід пам'ятати про ці оригінальні наукові доробки українських дослідників, таким чином повертаючи їх із небуття, цінувати науковий та громадянський подвиг діячів науки та культури; можемо засвідчити

актуальність Ніжинської етнолінгвістичної наукової школи як складника історії української етнолінгвістики. Долучення до питомих джерел історії української культури, історії мови впливає на формування ментальної картини світу сучасних українців. Імена Олексія Павловського, Пилипа Морачевського, Федора Вовка заслуговують на пам'ятні меморіальні знаки на фасаді Гоголівського корпусу Ніжинського вишу.

Література

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. 336 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> (дата звернення 10.05.2021).
2. Задорожний В. Б. Павловський Олексій Павлович / Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 8 / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pavlovskij_O. (дата звернення 03.10.2022).
3. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України /Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с. С. 3–6. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> (дата звернення 10.01.2022).
4. Котенко Т. Що може бути святіше для серця народу за слово Боже рідною мовою! (Листи П. С. Морачевського до І. І. Срезневського 1862, 1864, 1874 рр.). *Українська мова*. 2011. № 4. С. 54–62.
5. Лучик В. «Надобно бы знать язык малороссиан...». До 200-ліття першої граматики української мови. Газета «День». № 108. 17.04.2005. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nadobno-znat-yazyk-malorossiyan> (дата звернення 10.10.2022).
6. Німчук В. Передне слово до видання: Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004. 584 с. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/nimch.htm> (дата звернення 03.10.2022).
7. Павловський А. Грамматика Малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями. Санкт-Петербургъ, 1818. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovprav10.htm> (дата звернення 03.10.2022).
8. Пугач В. М. Святе Письмо в інтерпретації Пилипа Морачевського: формування дискурсу української національної культури. Науково-методичний збірник Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського. Спецвипуск за матеріалами міжрегіональної науково-практичної конференції «Українська мова як чинник національної державності» до Дня української писемності і мови. С. 61–68. Чернігів, 2015. URL: <http://choippo.edu.ua/> (дата звернення 03.10.2021).
9. Пугач В. М. «Хто ж, окрім нас, явить істинний лик наших предків, якщо ми не збережемо справжнього способу їхніх думок і мовлення?»: до 200-річчя граматики Олексія Павловського *Література та культура Полісся*. Збірник наукових праць. Вип. 93. Серія «Філологічні науки». № 11. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 78–86.

10. Самойленко Г. В. Филип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2006. 95 с.

11. Шевельов Ю. Граматика / Енциклопедія українознавства. Словникова частина / За ред. В. Кубійовича: В 11 т. Т. 2. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1993. С. 415–429. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm> (дата звернення 10.05.2021).

12. Святе Євангеліє від Матфея. Переклад П. Морачевського. URL: http://www.parafia.org.ua/biblioteka/unikalni-rukopysy/jevanhelije-morachevskoho/jevanhelije-vid-mateya_m/#toc-2 (дата звернення 10.05.2021).

References

1. Vovk, X. K. (1995). *Studii z ukrainskoi etnografii ta antropolohii* [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mystetstvo. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> [in Ukrainian].

2. Zadorozhnyi, V. B. (2011). Pavlovskiy Oleksii Pavlovych [Pavlovskiy Oleksiy Pavlovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Redkol.: V. A. Smolii ta in. NAN Ukrainy [Ed.: V. A. Smolii and others. NAS of Ukraine]. Instytut istorii Ukrainy [Institute of History of Ukraine]. (Vols. 1–10; Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pavlovskiy_O. [in Ukrainian].

3. Ivanchenko Yu., 1995. *Vydatnyi vchenyi i patriot Ukrainy* [Outstanding scientist and patriot of Ukraine] /Vovk X. K. *Studii z ukrainskoi etnografii ta antropolohii* [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mistetstvo. 3–6. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> [in Ukrainian].

4. Kotenko, T. (2011). *Shcho mozhe buty sviatishe dlia sertsia narodu za slovo Bozhe ridnoi movoiu!* (Lysty P. S. Morachevskoho do I. I. Sreznevskoho 1862, 1864, 1874 rr.) [What could be more sacred for the heart of the people than the word of God in their native language! (Letters of P. S. Morachevskiy to I. I. Sreznevskiy, 1862, 1864, 1874)] *Ukrainska moва – Ukrainian language* (4), 54–62 [in Ukraine].

5. Luchik, V. (2005). «Nadobno by znat yazyk malorossiyan...». *Do 200-littia pershoi hramatyky ukrainskoi movy* [«You should know the language of the Little Russians...». Up to 200 years of the first grammar of Ukrainian language] *Den – The Day* (108). Kyiv. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nadobno-znat-yazyk-malorossiyan> [in Ukrainian].

6. Nimchuk, V. (2004). *Perednie slovo do vydannia: Istorii ukrainskoho pravopysu: XVI–XX stolittia* [Foreword to the publication: History of Ukrainian spelling: XVI–XX centuries]. *Khrestomatiiia* [Reader]. Kyiv: Naukova dumka. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/nimch.htm> [in Ukrainian].

7. Pavlovskiy, A. (1818). *Grammatika Malorossiyskago narechiya, ili Grammaticheskoe pokazanie suschestvenneyshih otlichiy, otdalivshih Malorossiyskoe narechie ot chistogo Rossiyskogo yazyka, soprovozhdaemoe raznyimi po etomu predmetu zamechaniyami i sochineniyami* [Grammar of the Little Russian dialect, or a grammatical indication of the most significant

differences that alienated the Little Russian dialect from the pure Russian language, accompanied by various comments and essays on this subject]. St. Petersburg. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm> [in Russian].

8. Puhach, V. M. (2015). *Sviate Pysmo v interpretatsii Pylypa Morachevskoho: formuvannya dyskursu ukrainskoi natsionalnoi kultury*. [The Holy Scriptures in the interpretation of Pylyp Morachevsky: formation of the discourse of Ukrainian national culture]. *Naukovo-metodychnyi zbirnyk Chernihivskoho oblasnoho instytutu pisljadiplomnoi pedahohichnoi osvity imeni K. D. Ushynskoho. Spetsvypusk za materialamy mizhrehionalnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Ukrainska mova yak chynnyk natsionalnoi derzhavnosti» do Dnia ukrainskoi pysemnosti i movy – Scientific and methodological collection of the Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushynsky. Special issue based on the materials of the interregional scientific and practical conference "Ukrainian language as a factor of national statehood" for the Day of Ukrainian writing and language* (pp. 61–68). Chernihiv. URL: <http://choippo.edu.ua/> [in Ukrainian].

9. Puhach, V. M. (2018). «Khto zh, okrim nas, yavyt istynnyi lyk nashykh predkiv, yakshcho my ne zberezheмо spravzhnoho sposobu yikhnikh dumok i movlennia?»: do 200-richchia hramatyky Oleksiia Pavlovskoho ["Who, besides us, will show the true face of our ancestors, if we do not preserve the true way of their thoughts and speech?": to the 200th anniversary of the grammar of Oleksiy Pavlovsky]. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Filologichni nauky»*. – *Collection of scientific works. Philological sciences series*. Issue 93 (11). 78–86. Nizhyn: NDU im. M. Gogolya [in Ukraine].

10. Samoylenko, G. V. (2006). *Pylyp Semenovych Morachevskiy (do 200-littia vid dnia narodzhennia pedahoha i pismennyka) [Pylyp Semenovich Morachevskiy (to the 200th anniversary of the teacher and writer's birthday)]*. Nizhyn: Vid. PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].

11. Shevelov, Yu. (1993). *Hramatyka [Grammar]*. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary part]*. Za red. V. Kubiiovycha. (Vols. 1–11; Vol. 2). 415–429. Lviv: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm> [in Ukrainian].

12. *Sviate Yevanheliie vid Matfeia. Pereklad P. Morachevskoho [The Holy Gospel from Matthew. Translated by P. Morachevskii]*. URL: http://www.parafia.org.ua/biblioteka/unikalni-rukopysy/jevanhelije-morachevskoho/jevanhelije-vid-mateya_m/#toc-2 [in Ukrainian].

Puhach V. M.

Gogol State University of Nizhyn,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language

Prominent Figures of the Nizhyn Higher School in the Context of the History of Ukrainian Ethnolinguistics

The paper deals with three outstanding figures from the history of Ukrainian culture of the 19th – early 20th centuries. This is Oleksiy Pavlovsky, the author of the first in history

scientific grammar of the Ukrainian language (1818); Pylyp Morachevsky, the author of the first translation of the Gospel into Ukrainian (1859–1864); Fedir Vovk, the author of the first thorough ethnocultural monograph about the Ukrainian people in the European context (1918). Significant self-sacrificing work in the name of the future Ukrainian people and involvement in the Nizhyn Higher School unite their names. Their visions of Ukraine, understanding of the world context of Ukrainian culture determined their civic choice. The scientific and creative output of students and teachers of Nizhyn Higher School is changing the boundaries of philological regional studies. The significance of the Nizhyn ethnolinguistic scientific school in the context of the history of Ukrainian ethnolinguistics is revealed in the article.

Keywords: ethnolinguistics, ethnolinguistic scientific school, the first Ukrainian printed grammar, the first translation of the Holy Scriptures, the first monograph on the Ukrainian ethnos, Nizhyn Higher School, Fedir Vovk, Pylyp Morachevsky, Oleksiy Pavlovsky.